

Konteksten skal ikke kommenteres nærmere. Den behøver ikke at have været bindende for Rubow, selv om han delte mange af Frances fordomme og antifordomme – fx den om eftertidens uretfærdighed, som han gerne slog på (jf. *La vie littéraire*, I, s. 111). Og Frances kritikker kendte han naturligvis meget godt. I anledning af et dansk udvalg af dem skrev han i 1946 artiklen »Anatole France som Humanist«, optrykt i *Sproget og Stilen*, 1949; det er her han kraftigt demonstrerer sin flytning fra Brunetières over på Frances side og driller Billeskov Jansen som den førstes – og hans egen – arvtager (jf. *Tradition og fantasi* s. 68 f.). For Rubows essayistiske kunst, især i 1940'erne, har Anatole France og Jules Lemaître troligt nok spillet en betydelig rolle; ingen har endnu undersøgt sagen.

Tilbage bliver for os her det paradoksale at Rubow i 1949 og 1961 anfører *Brunetière* som ophavsmand til sentensen om den litterære sandhed. Hvis denne attribution er en litterær usandhed, eller med andet ord en svipser, så er dette vel ikke noget uforklarligt, ej heller hos vor store gamle litterat. Brunetière og France havde på en meget kraftig måde en indbyrdes *berøringsassociation* for ham. Af de tre fortolkninger der udkastedes i *Tradition og fantasi*, svarer nr. 2 til Brunetière (som måske også har sagt det et eller andet sted, lad os endnu ikke udelukke det) og nr. 3 i nogen grad til meningen hos Anatole France.

Lars P. Rømhild

Søvnbesvær & sovepiller. Om substantiviske komposita

De fleste læsere vil umiddelbart være enige i en klassifikation af titlens to ord som komposita af ordklassen substantiver, og i en underkategorisering hvorefter *sovepiller* er et eksempel med verbalt førsteled, *sove-*, mens *søvnbesvær* har substantivisk førsteled, *søvn-*. Dette sidste kan faktisk diskuteres, det kan det første derimod ikke: en god basisdefinition af komposita lyder: »orddannelse, hvis umiddelbare konstituenten hver for sig kan skrives som selvstændige ord, dvs. mellem to blanktegn«. Der kan imidlertid være gode grunde til at betragte også eksemplerne i a) herunder som komposita:

a) flerstyrkeglas, ni-til-fire-job, gør-det-selv-mand

For at få disse eksempler med ind under definitionen, må man ændre den, så første konstituenten kan udgøres også af en syntaktisk enhed større end et enkelt ord; en sådan ændring er ikke mulig for anden konstituents vedkommende.¹

I det følgende vil jeg kun beskæftige mig med substantiviske komposita med verbalt førsteled; spørgsmålet er så blot, hvad man vil forstå ved verbalt førsteled. En oplagt mulighed er at gå ud fra leddets formelle fremtræden i et kompositum, og det er da også sådan Aage Hansen går til værks i »Moderne dansk«, der rummer den eneste nogenlunde omfattende beskrivelse af danske komposita, jeg kender til. Hansen definerer det verbale førsteled som »normalt en form der svarer til infinitivsformen«;² nu er der jo ikke tale om en infinitivform, men en kompositionsform, og Hansen modificerer også: »Dette c kan forsvinde«.

En rent formel genkendelse er naturligvis en brugbar metode et langt stykke af vejen, men man løber ind i vanskeligheder hvor substantiver er sammenfaldende med infinitivsformer (eks. i b), og hvor muligheden for bortfald af -e fra infinitiv resulterer i formsammenfald med et substantiv (eks. i c); og endelig er det ganske almindeligt, at substantivisk førsteled følges af et -e- indskudt i fugen mellem konstituenterne, hvilket udgør en tredje mulighed for sammenfald (eks. i d):

b) rejse/taske, læge/middel, faste/tid, bombe/fly, gynge/stol

c) sving/dør, spring/bræt, knæk/brød, fald/lem

d) dans/e/skole, løb/e/sko, vask/e/dag, rod/e/skab

Det er desuden en svaghed ved den rent formelle klassifikation, at f.eks. *kogegrej* og *henkogningsgryde* går til hver sin klasse, til trods for at de så tydeligt er semantiske parallelle. Hansen beskriver ikke dette forhold, han forholder sig ikke til verbalsubstantiver som særlig substantivstype overhovedet, men synes at betragte dem helt på linje med andre substantiver.³

En alternativ fremgangsmåde til den formelle kunne da være at gå ud fra ikke kompositummet som det fremstår, men en parafrase af det; i så fald er et verbalt førsteled et førsteled, der rummer en verbal kerne, som i parafrasen kan tage en klart verbal form. Derved bringes de to ovennævnte eksempler sammen:

kogegrej: grej til at koge (noget) i / hvori man koger (noget)

henkogningsgryde: gryde til at henkoge (noget) i / hvori man henkoger (noget)

I adskillige tilfælde finder man også, at et verbalsubstantivisk førsteled kan dække over to forskellige betydninger, så modsætningen verbalt vs. substantivisk førsteled bliver semantisk relevant: et *demonstrationslokale* er et 'lokale, hvori man demonstrerer noget (for nogen)', men en *demonstrationsvagt* er som bekendt ikke en '*vagt, der demonstrerer', det er en 'vagt (af den slags) en demonstration har';⁴ et helt parallelt par er *regeringstid* vs. *regeringsmøde*.

Man får desuden i en del tilfælde en løsning på de beskrevne formsammenfald: *knækbrød* er naturligvis 'brød der (let) knækker', og en *gyngestol* er snarere en 'stol, hvori man gynger' end det er en 'stol, der (også) en (slags) gynge'. Mange tilfælde er imidlertid hårdnakket tvetydige, eller rettere: betydningsforskellen mellem verbalt og substantivisk indhold af førsteleddet er minimal, f.eks. *rejsetaske*: taske til brug på rejse(r) / når man rejser / til at rejse med; her *kan* sagen ikke afgøres, man må leve med valgmuligheden.

Når man forlader det (tilsyneladende) sikre udgangspunkt, leddets formelle fremtræden udgør, må man sikre sig ensartet udformning af parafraserne, og for at holde betydningsgengivelsen under kontrol må man søge at begrænse ord- alias betydningsstilgangen. De to væsentligste kriterier for parafraser lyder derfor: 1) parafrasen skal udformes med andetleddet som grammatisk kerne, og 2) den skal være så ordknap som muligt; indholdstomme, rent grammatiske »pladsholdere« af typen »man«, »nogen/noget« medregnes ikke heri.

De fremlagte kriterier for parafrasering og for verbalt førsteled bringer to grupper for dagen, der ikke kan regnes med, selv om de har en verbal rod i førsteleddet. Det drejer sig om eksemplerne i e) og f) herunder:

e) fyldebøtte, vovepels, vendehals, vipstjert

f) sigtemel, flæk(ke)ærter, blandfoder,⁵ strikvarer

Den første gruppe kan ikke parafraseres, så anden konstituent bliver kerne i

parafrasen: *'bøtte, der fylder/fyldes'. Det drejer sig om de såkaldt exocentriske komposita,⁶ der er karakteriseret ved, at selve kompositummet kun udgør en bestemmelse til et underforstået overbegreb; en *fyldebøtte* er således en 'person, der fylder bøtten', en *vendehals* er en 'fugl, der (kan) vende(r) halsen' osv. Typen er meget fåtallig i dansk.

Det samme gælder den anden gruppe, hvor det førsteled, der ligner et verbum(s) rod), ikke har verbal, men adjektivisk værdi: *sigtemel* er 'sigtet (rug)-mel', *flæk(ke)ærter* er 'flækkede ærter' m.fl. Et vink om denne gruppes mulige tilblivelseshistorie har man i ordet *skummetmælk*, der jo nu kun i skriften har participiumsform, i talesprog er ordet i familie med eksemplerne i f).

Omfattet af definitionen er derimod komposita, hvori førsteledet rummer et verbum i finit form; en særlig hyppigt forekommende type er førsteled med imperativ:

- g) brug-og-smid-væk-mentalitet
- arbejd-efter-reglerne-aktion
- gør-det-selv-folk

I nogle tilfælde kan imperativ alternere med infinitiv; man finder i »Nyordsordbogen«⁷ både *slappe-af-tøj* og *slap-af-tøj*, *smide-væk-* og *smid-væk-*, men dette gælder kun for typen med førsteled bestående af verbum + partikel; rummer førsteledet flere elementer end disse, forekommer kun imperativform af verbet, jvf. bl.a. førsteledet *smid-væk-og-køb-nyt*. Typen er ikke ny i dansk, men den breder sig, givetvis p.gr.a. påvirkning fra engelsk.⁸

Komposita med imperativ i førsteledet kan integreres i det faste ordforråd; det synes ikke at gælde komposita med anden finit verbalform i førsteledet; de har i højere grad karakter af litterære ad-hoc-dannelser:

- h) vi-alene-vide-holdning
- der-kan-du-selv-se-blik
- sagde-jeg-det-ikke-nok-tonefald

Langt det almindeligste er imidlertid, at det verbale førsteled har form af enten et verbalsubstantiv (af typen actionis eller actus) eller hvad jeg vil referere til som verbal grundform. En ganske lille gruppe eksempler med verbal grundform ender på -er (eks. i i) idet infinitivs udlydende -re er vendt om – et lyd/skrift-problem, der jo ingenlunde er ukendt fra andre sammenhænge:

- i) klapperslange, skoggerlatter, sladderhank/kælling, flagermus

Bortset fra disse eksempler er den verbale grundform en form, der til forveksling ligner infinitivsformen; men dette -e kan, med Hansens ord »forsvinde«, og med det evt. fordoblingskonsonant, så kun verbets rod står tilbage. Man kan godt opstille forskellige småregler for det mulige c-fald, f.eks. forekommer verber med lang vokal almindeligvis ikke med e-fald, jvf. *skrige-*, *tude-*, *hyle-*; men man finder blandt eksempelvis verber på udlydende -ng-lyd både rod og »infinitiv«, jvf. *springsbræt* over for *ringeapparat*, i en del tilfælde forekommer samme verbum med begge varianter (eks. i j), og der findes (iflg. ODS) adskillige dobbeltformer (eks. i k):

- j) hugtand vs. huggeblok; fangarm vs. fangeleg; krybskytte vs. krybekælder; strækkevne vs. strækkemuskel
- k) svingdør vs. svingedør
- stikkniv vs. stikkekniv

Det er således ikke entydigt verbets fonetiske struktur, der afgør formvalget her, og i talt sprog har man langt flere tilfælde med rodform end i skriften, især hyppigt med verber med rod på udlydende klusil. Dette c-fald er en fonetisk afkortning og er i den forstand helt på linje med et andet fænomen, jeg skal omtale nedenfor. Af forskellige gode grunde sætter bortfald af dette -e i talesproget sig imidlertid ikke eller kun delvis igennem i skriftformerne, der igen virker tilbage på talesproget, hvorfor fordelingen af -e kommer til at fremstå noget usystematisk.

Helt anderledes forhold gælder for modsætningen mellem verbal grundform og verbalsubstantiv. Det er nemlig i vidt omfang muligt at regelsætte deres forekomst. Hovedreglen lyder: simpleksverbers kompositionsform er grundform, komplekse verbalstammer derimod har verbalsubstantiv:

l) skrivebord	vs.	brevskrivningskursus
læggekartofler	vs.	budgetlægningsmøde
fedekur	vs.	opfedningsmetode
tappehal	vs.	aftapningsdato

Komplekse verbalstammer er ikke blot de »uægte sammensatte« verber med betonet objekt/partikel, der også optræder med analytisk ordstilling; det er også de »ægte sammensatte« (eks. i m) og det er de præfigerede (eks. i n):

m) oversættelsesproblemer	n) besættelsesmagt
forsvindingsnummer	erfaringsproces
undersøgelsekommission	forståelsesvanskeligheder
overrislingsanlæg	behandlingsforsøg

For de sammensatte verber er reglen så at sige undtagelsesløs, så længe man holder sig til det normale i dansk, altså syntetisk ordstilling mellem verbaludtrykkets elementer i førsteleddet. Ord som postvæsenets (sidste) *henliggedag* og søfartens *overliggedag* er ikke gode modeksempler, da de intransitive verber *ligge hen* henh. *over* ikke kan substantiveres overhovedet; sådanne eksempler er endog særdeles fåtallige. Et muligt modeksempel er ordet *græsslåmaskine*, men det er ikke overbevisende; dels er det muligt, de umiddelbare konstituenten er *græs* + *slåmaskine*, og det er da ikke det sammensatte verbum *slå græs*, der udgør førsteleddet, dels er det vanskeligt at finde et passende nomen actionis til *slå*. I officiel stil findes ganske vist (telt)*slagning*, men det er afgjort ikke normalt sprog, her er altså samme problem som ved eksemplerne ovenfor.

Men mulighed for analytisk ordstilling i førsteleddet foreligger faktisk også i dansk, og i så fald optræder verbet i grundform:

- o) køre-med-ordning
 stå-op-tid
 sove-længe-dag
 lave-mad-øl

Som det ses af eksemplerne, er det i uformel stil, dette orddannelsesmønster bruges, og især typen verbum + objekt har en temmelig barnlig/naiv klang;

nogle vil formentlig sågar afvise disse dannelser som »ukorrekte«. Ikke desto mindre forekommer de i et vist omfang i dagligdagens familiære talesprog til ad-hoc-dannelser, og i hvert fald et enkelt er fundet værdigt til optagelse i det faste ordforråd: *skrub-af-te*. Typens udprægede talesprogspræg udnyttes i stigende omfang i avissprog og mundrappe reklamer:

- p) folde-ud-pige
- skifte-ud-linser (kontaktlinser)
- ta'-med-pizza

I lighed med komposita af typen nævnt i g) ovenfor drejer det sig om en type dannelser, der synes at brede sig i dansk efter forbillede fra engelsk, hvor kompositionen har mindre restriktive rammer end i dansk. En anden faktor er nu formentlig den almindelige tendens væk fra (det traditionelle skriftsprogs) syntetiske konstruktioner i dansk, sammenlign hvor tunge eller direkte »umulige« de syntetiske dannelser tager sig ud i q):

- q) *opstandstid
- *medtagingspizza
- *?medkørselsordning
- udskiftningslinser

På den anden side er det også klart, at kombination af syntetisk ordstilling og grundform generelt er umuligt i dansk:

- r) *udskiftelinser
- *opståtid
- *medkøreordning
- *madlaveøl
- *udfoldepige

Blandt de præfigerede verber finder man også kun få, men dog helt reelle undtagelser fra reglen om verbalsubstantivisk form, jvf. *undvigemanøvre* og *beskæresaks*.

Når man undersøger simpleksverberne, falder man straks over en letgenkendelig undtagelsesgruppe fra reglen om grundform, nemlig verberne med infinitiv på -'erc. Deres kompositionsform er verbalsubstantiv (på -ion eller -ing):

- s) kompositionsform
- recognosceringsfly
- parkeringsplads
- observationsklasse

Denne undtagelsesregel har igen sine undtagelser, men de kan nogenlunde tælles på to hænder:

t) modellervoks	rangerlokomotiv
sauterpande	studereværelse
radervand	passerseddel
broderesaks	barberkniv

En anden iøjnefaldende gruppe undtagelser findes blandt de verber, der danner verbalsubstantiv ved omdannelse af roden, typisk ved (bl.a.) vokalskifte:

- u) flugtvej
- sangfugl
- dødsangst
- mordlyst

For gruppen som helhed er forholdene ikke entydige. Der er ganske vist overvægt af verber med substantiv som kompositionsform, og mange verber forekommer kun i denne form, f.eks. *flugt-*, *døds-* og *drabs-*, der aldrig står over for *flygte-*, *dø-* og *dræbe-*. Andre verber optræder omvendt systematisk med grundform, f.eks. de (få) eksempler med *græde-*, (*grædekone*, *grædepil*), og atter andre findes med snart den ene, snart den anden form.

Her kan man imidlertid iagttage et interessant mønster, der iøvrigt også findes uden for lige de verber, der danner substantiv ved rodombdannelselse. De klarreste eksempler herpå er verberne *synge* og *døbe*; i rækkerne i v) er eksemplerne til venstre i ODS kommenteret som »nu næppe brugelige« eller direkte »forældet«:

v) døbeattest	jvf.	dåbsattest	syngelærer	jvf.	sanglærer
døbekjole		dåbskjole	syngestemme		sangstemme
døbedag		dåbsdag	syngetekst		sangtekst

Et helt tilsvarende mønster udviser bl.a. verber *vandre*: i ODS findes opført en lang række eksempler med førsteleddet *vandrings-*, der nu modsvarer af *vandre-*, f.eks. *vandringsgræshoppe*, *vandringstur*, *vandringstaske*; i dag findes kun ordet *vandringsmand*, og det har en forældet, poetisk klang.

Mindre klart ses tendensen i form af dialektale eller sjældne og/eller (let) forældede former med *vokse-* vs. *vækst-* (jvf. *vokseværk* overfor *væksthormon*); som kuriosum kan nævnes, at ODS også rummer ordet *myrdelyst*, det kaldes »poetisk« og er det eneste med *myrde-* overhovedet.

Hvad man kan udlede af disse eksempler (og af andre, som imidlertid er noget mindre klare) er dels en normaliseringstendens, dels en tendens til fonetisk afkortning. Sidstnævnte falder helt i tråd med tendensen til e-fald for grundformens vedkommende; ved skift til rods substantiv spares i de nævnte tilfælde en stavelse, for eksempler af typen *vandrings-* spares dog ingen stavelse, kun lyd. Normaliseringstendensen bringer verberne ind under reglerne for de respektive typer af verber: *vandre* bør som simpleksverbum optræde i grundform, *synge* og *døbe* slutter sig til de øvrige verber med rods substantiv, der har verbalsubstantiv som kompositionsform.

At enkeltstående komposita »overlever«, f.eks. ordet *døbefont*, kan skyldes, at de nu engang er fastgroede elementer af ordforrådet i den pågældende form, og/eller det kan skyldes, at det er sjældent brugte ord, evt. fagudtryk, jvf. ordet *syngespil*.

I eksemplerne ovenfor kan normalisering og afkortning siges at gå hånd i hånd, men det gør de ikke altid, og tankevækkende nok kan man da heller ikke finde tendens til skift mellem formerne; eksempelvis er det uklart, hvad der styrer valget mellem de fonetisk lige lange former *slå-* og *slag*; begge dele forekommer i eksempler, og jeg har ikke kunnet finde eksempler på, at det ene i nogle tilfælde er et ældre klingende alternativ til det andet.

Det må nu også siges, at nogle verber overhovedet ikke synes at være underlagt nogen form for »normalisering«; af modsætningsparret *søvn-* vs. *sove-* er det klart *sove-*, der har overtaget, hvilket er det modsatte af, hvad der iflg. ovenstående kunne forventes!

En sidste gruppe af simpleksverber med verbalsubstantivisk kompositionsform får karakter af uhomogen restgruppe, for så vidt som verberne ikke har

noget specifikt tilfælles; man kan imidlertid undergruppere efter årsagen til den afvigende form. Jeg skal her kun nævne to nogenlunde almindelige forklaringer:

a) det verbalsubstantiviske førsteled har en anden betydning end den tilsvarende grundform; som man måtte vente, er det gerne den afvigende form, der signalerer den særlige betydning, således den religiøse i eksemplerne i x) og den matematisk-terminologiske i y) herunder

x) renselsesbad jvf. rensesvæske

vækkelsesprædikant jvf. vækkeur

y) skæringspunkt jvf. skærekniv

hældningskoefficient jvf. hældetud

b) »Falske simpleksverber« er et fænomen, man kan tale om, når et kompositum er optaget i ordforrådet i en given form, hvoraf et betydningselement ikke fremgår. Sådanne »leksikaliserede« eksempler kræver altid individuel analyse, og jeg skal her kun omtale et enkelt: ordet *rensningsanlæg* er optaget i ordforrådet i betydningen 'anlæg til rensning af spildevand' (Nudansk ordbog); førsteledet er altså ikke simpleksverbet *rense*, det er »egentlig« det sammensatte verbum *rense spildevand*, der blot er kortet af. Her vil jeg også kort nævne, at det ovennævnte matematiske fagudtryk *skæringspunkt* faktisk har betydningen 'gennemskæringspunkt'.

Lignende iagttagelser kan man gøre for præfigerede verber; et andet matematisk fagudtryk er ordet *røringspunkt*, hvori verbet har den betydning, verbet *berøre* normalt har, dvs. man kunne tale om præfiksstrygning, hvorved der fremkommer et falsk simpleksverbum; formen *røber* imidlertid så »falskneriet«!

Når alle nogenlunde generelle forklaringsmuligheder er udtømt, tilbagestår alligevel nogle eksempler, jeg (endnu?) ikke har nogen god forklaring på: modningshus, åbningsdag, rydningspligt, m.fl. Hverken disse eller eksistensen af så uklare forhold som beskrevet for nogle undtagelsesverber ovenfor kan dog overskygge hvad der skal være pointen i denne artikel; nemlig at det faktisk i meget vidt omfang er muligt at beskrive, hvilken form et verbalt førsteled vil tage efter få og simple hovedregler og et overskueligt antal undtagelsesregler.

Noter

1. En større drøftelse af definitionen på komposita og kompositionsled findes i mit (utrykte) speciales indledende kapitel, Køncke 1986.
2. Hansen 1967, bd. 2, s. 315.
3. Der findes i Hansens eksempelmateriale kun et enkelt eksempel med verbalsubstantivisk førsteled, ordet *flugtforsøg*; det er behandlet som substantivisk førsteled.
4. Jeg går her ud fra den betydning, ordet normalt forbindes med. Alle komposita er imidlertid flertydige over et betydeligt antal muligheder i og med den kun implicitte betydningsrelation mellem leddene, og der er i princippet intet til hinder for den her afviste betydning af formen.

5. Historisk foreligger her ikke verbum, men substantivet *bland*; for den moderne sprogbevidsthed har *bland*- i eksempler med dette førsteled imidlertid betydningen 'blandet' og jeg holder mig generelt til en synkron synsvinkel i denne artikel.
6. Betegnelsen er Marchands, Marchand 1969 s. 380.
7. Riber Petersen 1984.
8. Jvf. Sørensen 1973, s. 61; Sørensen redegør for de engelske forbilleder og for typens indmarch i dansk, men betragter ikke eks. som komposita.

Litteratur

- Hansen 1967: Aage Hansen, *Moderne dansk*; Grafisk Forlag 1967.
- Køneke 1986: Mikael Køneke, *Danske substantiviske kompositas natur, funktion og semantik*; (utrykt) speciale i dansk, Kbh. 1986.
- Marchand 1969: H. Marchand, *The categories and types of present-day English word-formation*; 2. rev. udgave, München 1969.
- Riber Petersen 1984: *Nye ord i dansk / under medvirken af J. Eriksen*; Kbh. 1984.
- Sørensen 1973: Knud Sørensen, *Engelske lån i dansk*; Kbh. 1973.

Mikael Køneke